Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2021 GISRRJ | Volume 4 | Issue 4 | ISSN : 2582-0095

वैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिर्णयविमर्शः

डॉ0 हरिशंकरमणिः त्रिपाठी
सहायकप्राध्यापकः, व्याकरणविभागः,
जे. एन. एम. संस्कृत महाविद्यालयः, चाईबासा,
मण्डलम्–पश्चिमी सिंहभूम, झारखण्डराज्यम्,भारतम्।

Article Info
Volume 4 Issue 4
Page Number: 01-04
Publication Issue :
July-August-2021
Article History
Accepted : 02 July 2021
Published :10 July 2021

शोधसारः समासघटकपदयोः प्रत्येकं वृत्त्याऽर्थप्रतिपादकत्वेऽपि समुदाये शक्त्यनङ्गीकारेण राजपुरूषेत्यादिसमस्तस्य वृत्त्याऽर्थप्रतिपादकत्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्। वर्णितश्चैष विषयो महतोपष्टम्भेन वैयाकरणभूषणसारे। विशेषस्तु तत एवावगन्तव्यः, इह विस्तरभयाद् विरम्यते।

मुख्यशब्दः – समासः,शक्तिः, वैयाकरणभूषणसारः, पदम्, प्रत्ययः।

यस्मिन् समुदाये पदद्वयं पदत्रयं वा परस्परं समस्यते स समुदायः समास इति। कैश्चिदाचार्यैरूक्तम् समसनं समासः सक्षेप इति यावत्। महर्षिपाणिनिना समासं परिभाषयितुं सुस्पष्टतया किमपि सूत्रं नोक्तम् तथापि 'समर्थः पदविधिः' (2.1. 1) इति सूत्रेण समर्थस्यपदविधित्वमूहितम्। विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः सः समासः। पदानां विधिः पदविधिः। स च समासादिरिति। सामर्थ्यञ्च द्विविधम्–

1. **व्यपेक्षालक्षणम्।**
2. **एकार्थीभावलक्षणञ्च।**

अत्र वार्त्तिककारः [1]पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेके।

व्यपेक्षालक्ष्ज्ञणमेकार्थीभावलक्षणञ्च सामर्थ्य परिभाषयन्नाह[2] तत्त्वबोधिनीकारः–तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा। यथा राज्ञः पुरूष इत्यादिवाक्ये। अस्मिन् पक्षे प्रत्येकं पदं परस्परं साकांक्षं भवति। अत एवोक्तं कैयटेन[3]– परस्पराकांक्षा रूपा व्यपेक्षा।

एकार्थीभावस्तु–राजपुरूष इत्यादिवृत्तावेव। पृथगर्थानामेकार्थीभाव इति भाष्यप्रदीपे उक्तम्। स चैकार्थीभावः प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः। विग्रहवाक्ये तत्तत्पदैः पृथक्तया प्रतिपाद्य राजाद्यर्थाः पृथगर्थाः समासे पुनस्त एवार्था एकार्थतां लभन्ते। अत एव तदेव यत्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थितिविषयत्वेन लोकदृष्टानामर्थानां विशिष्टविषयैककशक्त्यधीनोपस्थितिविषयत्वमेवैकार्थीभाव इति फलति।

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

शाब्दिकाः समासप्रयोजनप्रदर्शनप्रसङ्गे ब्रुवते ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वञ्च समासप्रयोजनमिति। सारस्वतसम्प्रदायानुसारं समासघटकपदसमूहः सत्यपि विभक्तिलोपे विभक्त्यर्थं परित्यजति। तथा च सार्थकपदराशेरेकपदाभाव एव समासः अत एव

विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते।

ऐकपद्यं पदानाञ्च समासोऽभिधीयते।।

इत्थं हि परस्परान्वययोग्यार्थकपदानामेष समासो भवति। अतो 'वृद्धस्य वचनं ग्राह्यम्' इत्यत्र वृद्धेन सह वचनस्यान्वयात् पदद्वये समासो भवितुमर्हति, परं ग्राह्यमिति पदेनान्वयाभावान्न भवति समासः। उक्तञ्च भाष्यकृता–'सापेक्षमसमर्थ भवतीति[4]। यत्रासामर्थ्यं तत्र समासादिवृत्तिर्न संभाव्यते। यथा 'ऋद्धस्य राजपुरूषः इत्यत्र समासाघटकऋद्धपदार्थेन सहान्वीयार्थकतया राजपदस्यासामर्थ्येन तस्य मातङ्गपदेन सह समासस्यासाधुत्वेन ऋद्धस्य राजमाङ्गा' इति प्रयोगः साधुर्न भवति, किन्तु नित्यासाकांक्षपदस्य समासाघटकपदार्थेन सहान्वितार्थकत्वेऽपि पदान्तरेण समासो भवत्येव। यथा– ''चैत्रस्य गुरूकुलमिति।

केचितु उक्तवाक्येषु चैत्रादिपदार्थानां समुदायार्थेन सहान्वयं मत्वा गुरूप्रभृतिपदानां सामर्थ्यं रक्षन्तः, गुरूकुलादिपदैः समासं समर्थयन्ति। यथोक्तं वाक्यपदीये–

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरूकुलादिना।

संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह।।

तथाचायं हि समासः षड्प्रकारको भवतीति साधितं कौण्डभट्टेन। उक्तञ्च–

सुपां सुपा तिङां नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः।।

एतद्विवरणं सोदाहरणं यथाक्रममुपस्थाप्यते–

1. सुपां सुपा – सुबन्तस्य सुबन्तेन सह समासः। यथा– 'राजपुरूषः' इति। अत्र
राज्ञ इति सुबन्तस्य पुरूष इति सुबन्तेन सह समासः।
2. सुपां तिङा – सुबन्तस्य तिङन्तेन सह समासः। यथा– 'पर्यभूषयत्', 'अनुव्यचलत्'।
अत्र 'परि' इति सुबन्तस्य, अभूषयत् इति तिङन्तेन सह समासः।
3. सुपां नाम्ना – सुबन्तस्य नाम्ना सह समासः। यथा– 'कुम्भकार' अत्र 'कुम्भम् इति सुबन्तस्य कार इति नाम्ना समासः। अत्र 'गतिकारकोपपदानां कृदृभिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः पूर्वं इति परिभाषया 'कार' इति प्रातिपदिकात् सुबुत्पत्तोपूर्व समासो भवति।
4. सुपां धातुना – सुबन्तस्य धातुना सह समासः। यथा– 'कटप्रूः'। कटं प्रवते इति विग्रहः। 'कटम्' इति सुबन्तस्य गत्यर्थकप्रूङ्धातुना सह समासः। अत्र 'कर्त्तरि क्विप्' इति सूत्रेण क्विब्विधानेन प्रयोगः सिद्धयति।

5. तिङा तिङा – अत्र तिङन्तस्य तिङन्तेन सह समासः। यथा– 'पिबतखादता पचतभृज्जतेत्यादिः'। पिबतखादतेति सततं यस्यां क्रियायामभिधत्ते, सा पिबतखादतेत्यर्थः।

6. तिङां सुपा – अत्र तिङन्तस्य सुबन्तेन सह समासः। यथा– 'जहिस्तम्बः। अत्र जहीत्येतत् तिङन्तम्, स्तम्बेति सुबन्तेन सह समासः। समासशक्तौ ग्रन्थकारेण वैयाकरणभूषणसारे तत्पुरूषादिसमासानां लक्षणनिरूपणप्रसङ्गे 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरूषः' इत्यादिलक्षण–
स्यातिव्याप्त्यव्याप्तादिदोषेण दूषितत्वात् तेषां लक्षणानां प्रायिकत्वमूहितम्।

इयं समासवृत्तिः जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थेति भेदेन द्विविधा। अनयोः वृत्त्योःक्रमश एकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानं लभ्यते।

जहत्स्वार्था– जहति स्वानि वृत्तिघटकपदानि यमर्थं स जहत्स्वः, तादृशोऽर्थो यस्यां सा जहत्स्वार्था। स्वशब्दोऽत्रार्थात्मीयपरः। अर्थस्यात्मीयञ्च पदमेव। तथा च जहत्स्वार्थत्वमेव व्यपेक्षा। राजपुरुषः' इत्यादौ समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरूषभानसंभवे न राजपुरूषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम्, वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव।

अजहत्स्वार्था– न जहति पदानि स्वार्थ यस्यां साऽजहत्स्वार्था। अस्मिन् पक्षे कल्पकाभावात् राजपुरूषादौ नातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यते। अवश्यक्लृप्तप्रत्येकावयवशक्त्यैव बोधनिर्वाहे पुनः समुदाये शक्तिकल्पनस्य गौरवेण निरस्तत्वमित्यर्थः अयमेव व्यपेक्षापक्षो भाष्यकारेण समर्थसूत्रे संसाधितः।

जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थारूपे इमे द्वे अपि वृत्ती भेदः, संसर्गः, उभयञ्चेति भेदेन त्रिविधे। यथोक्तम्–

जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ति ते पुनस्त्रिधा।
भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः[5]।।

तत्र भेदोऽन्योन्याभावः। तथा 'राजपुरूषः' इत्यादावराजकीयभिन्नपुरूष इति बोधः। यद्यत्र भेदो वाच्यो न स्यात्तदा 'राजपुरूषः सुन्दरः' इत्यस्य यो राजस्वामिकः पुरूष स देवदत्तस्वामिकोऽपीति बोधः स्यात्।

वस्तुतो 'राजपुरूषः' इत्यनेन प्रथमतो राजसम्बन्धवान् इत्येव शाब्दं भानं भवति। 'अराजकीयभिन्नः इत्यादिभेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठते। अतः प्रथमोपस्थितरूपान्तरङ्गत्वात् संसर्ग एव वाच्यः, भेदस्तु तात्पर्यग्राहकसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वान्न वाच्यः, किन्त्वार्थिक एवेति भावः। संसर्गस्य भेदाविनाभावित्वात् संसर्गेण हेतुना भेदोऽनुमीयत इति भावः। तथा चानुमानगम्य एव भेदो न तु शाब्दः।

अत्र वृत्त्या भेद एवाथवा संसर्ग एव वाच्य इत्यनयोर्मध्ये एकतरनिश्चायकप्रमाणाभावादाह– 'उभयं चेति। तेन भेदः, संसर्गश्चेत्युभयं वाच्यमिति भावः। तथा चाराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवाँश्चायमिति बोध उपपद्यते।

नैयायिकाः, मीमांसकाश्च सन्ति व्यपेक्षावादिनः। एतेषां मते समासे काचिद् विशिष्टा शक्तिर्नास्ति। तत्र लक्षणया विशिष्टार्थबोधा जायते। परन्तु शाब्दिकाः समासे काञ्चिद् विशिष्टामतिरिक्तां वा शक्तिं मन्यन्ते। शब्दशक्तिप्रकाशिकायां पाणिनिसम्प्रदायमभिलक्ष्य उक्तम्– 'व्यञ्जकसुपः सत्यपि संख्या न बुद्धया इति तु समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः। भाष्ये तु व्यपेक्षापक्षं मतान्तरेणोपन्यस्यैकार्थीभाव एव समर्थितः। नागेशस्तु स्पष्टमभिधत्ते– 'समासादिपञ्चसु विशिष्टा एव

शक्तिर्नत्वयवे, रथन्तरं सप्तपर्ण इत्यादावयवार्थानुभवा–भावात्। अत एव भाष्ये व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य 'अत एतस्मिन् व्यपेक्षायां योऽसावेकार्थीभावविशेष स वक्तव्य इत्युक्तम्। धवखदिरौ, निष्कौशाम्बिः, धृतधटावित्यादिषु साहित्यनिष्क्रान्तपूर्णेत्यादयोऽर्थाः वाचनिका वाच्या इति तद्भाष्याशयः।

कौण्डभट्टेन वैयाकारणभूषणसारस्य समासशक्तिप्रकरणे एकार्थीभावपक्ष एव सिद्धान्त इति निर्णीतम्। उक्तञ्च तत्र–

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्।
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने।
स्यान्महद् गौरव तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः[6]।।

कातन्त्रपरिशिष्टकारेण श्रीपतिदत्तमहोदयेनाप्येतदेव समर्थितम्–

ऐकार्थ्य पृथगर्थानां वृत्तिं युक्तार्थतां विदुः।
शब्दानां शब्दवैचित्र्यात् तत् समासादिषु स्मृतम्।। इति।

भर्तृहरिणाप्येकार्थीभाववपक्ष एव समर्थितः–

अर्थस्य विनिवृत्तत्वाल्लुगादि न विरूद्धयते।
एकार्थीभाव एवातः समासाख्यो विधीयते[7]।। इति च।

भाष्यसिद्धान्तविरूद्धत्वान्नैयायिकाभिमतो व्यपेक्षापक्षोऽस्मिन् वैयाकरणभूषणसारे ऊहापोहकुशलैः कौण्डभट्टैः सम्यग् खण्डितः। प्रतिपादितञ्च तत्र समासे शक्त्यस्वीकारेऽर्थवत्त्वाभावात् प्रतिपादिकसंज्ञा, सुब्लुक्, पुनः समुदयात् सुबुत्पत्तिरित्यादिकं न स्यात् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्,' इत्यस्य प्रवृत्तिश्च न भवेत्। तथाहि' 'अर्थवदिति सूत्रेऽर्थवदित्यत्र प्रशंसायां मतुप्। प्राशस्त्यञ्चार्थबोधजनकत्वम्। शब्दस्वरूपमिति विशेष्यस्याध्याहारः। तथा च वृत्त्याऽर्थंप्रतिपादकं यच्छब्दस्वरूपं तत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवतीत्यर्थः।

एवञ्च समासघटकपदयोः प्रत्येकं वृत्त्याऽर्थप्रतिपादकत्वेऽपि समुदाये शक्त्यनङ्गीकारेण राजपुरूषेत्यादिसमस्तस्य वृत्त्याऽर्थप्रतिपादकत्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्। वर्णितश्चैष विषयो महतोपष्टम्भेन वैयाकरणभूषणसारे। विशेषस्तु तत एवावगन्तव्यः, इह विस्तरभयाद् विरम्यते।

सन्दर्भा –

1. महाभाष्यम् – (2.1.1)
2. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी– अव्ययीभावः (तत्वबोधिनी) पृ. 203
3. महाभाष्यप्रदीपः – (2.1.1)
4. महा0 – समर्थःपदविधिः – (2.1.1)
5. वै0 भू0 सा0 – समासशक्तिनिर्णयः – 3
6. वै0 भू0 सा0 – समासशक्तिनिर्णयः – (4.5)
7. वा0 तृ0 का0 – वृत्तिसमुद्देशः।